

CATEGORIILE PERSUASIVE ALE *RETORICII* LUI ARISTOTEL

EUGENIU NISTOR

1. Originalitatea tratatului de comunicare al Stagiritului

Retorica aristotelică a fost elaborată în perioada 347-335 î.Chr. și pare să fi fost redactată special pentru arhivele Lyceum-lui, ea însumând lecțiile predate de maestrul însuși, acesta definindu-i atributele și aria curriculară și plasând-o „în domeniul utilului, formulând legile unei retorici într-adevăr filosofice.”¹ Despre filosof se știa, până nu demult, că ar fi studiat aproape două decenii în Academia platoniană (de unde ar fi plecat foarte amărât...) și – sub acest aspect – cam atât! Însă, în zilele noastre, unii cercetători au descoperit și altceva, susținând că „ar fi urmat câțva vreme cursurile de retorică ale lui Isocrate, dar le-a părăsit repede pentru a intra în Academia lui Platon...”² Cu toată influența platoniană exercitată asupra sa, mai ales prin unele dialoguri (*Gorgias* și *Phaidros*), Aristotel a știut să-și individualizeze cercetările iar originalitatea *Retoricii* sale este, astăzi, de necontestat. Tratatul se compune din trei cărți, fiecare carte fiind împărțită, la rândul ei, în mai multe părți. În „contabilizarea” operei filosofice a lui Aristotel, întocmită de compilatorul antic Diogenes Laertios, se menționează, explicit, în șirul lucrărilor acestuia, și „*Arta retorică*, cărțile 1, 2”³, la care ne vom referi pe larg, în continuare, fără a o neglija, însă, pe cea de-a treia.

Specificul *primei cărți* este definirea domeniului, a speciilor și genurilor acestuia, fiind compartimentată în 15 capitole. Încă din primele rânduri, Aristotel afirmă că „retorica este corespondentă dialecticii, căci ambele se ocupă de anumite lucruri care, comune până la un punct tuturor, pot fi cunoscute și fără ajutorul vreunei științe determinate.”⁴ Mai precis, savantul susține că retorica și dialectica

¹ Jean Defradas, *Literatura elină*, traducere de Ileana Vulpescu, introducere, antologie și note de Adelina Piatkowski, Editura Tineretului, București, 1960, p. 155.

² Robert Flacelière, *Istoria literară a Greciei antice*, în românește de Mihai Gramatopol, Editura Univers, București, 1970, pp. 396–397.

³ Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filozofilor*, vol. I, traducere de C. I. Balmuș, comentarii de Aram M. Frenkian, prefață și notă biografică de Adelina Piatkowski, ediție îngrijită de Ion Acsan și Adelina Piatkowski, Editura Minerva, Colecția Biblioteca pentru toți, București, 1997, p. 319.

⁴ Aristotel, *Retorica*, ediție bilingvă, traducere, studiu introductiv și index de Maria-Cristina Andrieș, note și comentarii de Ștefan-Sebastian Maței, Editura Iri, Colecția Cogito, București, 2004, p. 83.

sunt în același raport cu știința. Pentru a fi edificați de această corespondență să ne reamintim că sensul antic al dialecticii, aflat sub incidența metodei maieutice a lui Socrate, ar putea fi rezumat la: *discuțiile sau dezbaterile în contradictoriu, cu scopul limpezirii ideilor și principiilor, spre a se ajunge astfel la adevăr*. Deși nu-i mai atribuie dialecticii același rol ca în gândirea socratică, „de unic drum care să ducă la adevăr”, și nici ideilor funcțiile postulate de filosofia platonice, Aristotel afirmă, în scrierile sale, că dialecticianul și oratorul, „trebuie să studieze direct și cu răbdare toate speciile reale înainte de a pretinde că le-a extras esența.”⁵ Dar dacă demonstrația dialectică și cea retorică se bazează pe *adevăruri de opinie*, cu care, de altfel, sunt de acord majoritatea indivizilor unei comunități umane, spre a scoate chestiunea din zona ambiguității, filosoful face unele distincții, analizând situațiile de la caz la caz, și abia apoi categorisind-o: când toți oamenii dezbate o teză, negând-o sau susținând-o, el o definește drept *dialectică*; iar când toți se cred în stare să aducă acuzații sau să (se) apere, atunci este vorba, fără nici o îndoială, de *elocvență judiciară*. Din reușita acestora – cum unii își ating scopul prin intermediul „deprinderii”, iar alții prin efectul hazardului – filosoful deduce posibilitatea constituirii unei metode. Conducându-se de propria experiență în configurarea conceptelor, examinând atent elementele de fond ale analizei, de la abstract la concret, Aristotel le supune unei probe imbatabile: *metoda experimentală*! Așa, pentru el, cel mai valoros element al demonstrației și cel care se poate constitui într-un argument solid, statornic, de necombătut este *entimema*, adică un silogism prescurtat, ale cărui premise sunt necesare, dar cel mai frecvent sunt verosimile. Să precizăm, aici, că Stagiritul a definit cu claritate silogismul în *Analiticele prime*, arătând că problematica silogismului aparține de „știința demonstrativă”, acesta fiind perfect sau imperfect, în funcție de premisă și de termenul mediu; în acest sens, el și explică, în aceeași lucrare, că: „premissa este un enunț care afirmă ori neagă ceva despre ceva. Ea este universală sau particulară, sau nedefinită.”⁶ În ceea ce privește termenul mediu, filosoful se pronunță, de asemenea, cu precizie: „numesc termen părțile în care premisa se rezolvă, adică atât predicatul cât și ceea ce este despre care el se enunță, fie că se adaugă existența în afirmație, fie că se separă neexistența în negație.”⁷ Așadar, *pivotul silogismului* este termenul mediu, iar *esența silogismului* este raționamentul care mediază! Referindu-se la *identitatea verosimilului*, noțiunea este tranșată cu eleganță și așezată *sub semnul probabilului*, filosoful stabilind, apoi, că „entimema este un silogism care pleacă de la probabilități ori semne, și un semn poate fi luat în trei moduri, corespunzând poziției termenului mediu în figuri. Căci el poate fi luat ori în prima figură, ori în a doua, ori în a treia...”⁸ Legat de acest aspect, să precizăm că, în ofensiva sa critică

⁵ Robert Flacelière, *Op. cit.*, p. 400.

⁶ Aristotel, *Organon*, vol. I, *Categorii, Despre interpretare, Analitica primă*, traducere, studiu introductiv și note de Mircea Florian, Editura Iri, București, 1997, p. 250.

⁷ *Ibidem*, p. 251.

⁸ *Ibidem*, p. 476.

împotriva retorilor, filosoful îi acuză pe aceștia că ignoră regulile argumentației deductive, vorbind adesea din afara cauzei și prezentând dovezi „extratehnice”, când rolul pledantului este acela de a arăta dacă faptul în dezbateri s-a întâmplat sau nu (depinde cum pretinde adversarul) și că doar judecătorul trebuie să hotărască semnificația faptului în litigiu. Apoi, un alt argument împotriva retoricii contemporanilor săi este acela că aceștia sunt excesiv de tehnicizați, compartimentând special discursul în *exordiu*, *narațiune* și *epilog*, pentru a cuceri admirația auditoriului sau, după caz, a judecătorilor. Un al treilea argument al criticii aristotelice provine din preferința retorilor pentru genul judiciar, când genul deliberativ (deductiv) este mult mai potrivit într-o analiză consacrată ordinii morale și politice.

Teza fundamentală a teoriei retorice a lui Aristotel – și aici se vede iarăși, foarte limpede, influența lui Platon – *este că adevărul are oricând mai multă forță de convingere decât falsul*, indiferent care sunt argumentele retorice avansate, și că numai datorită lipsei de instruire, în ceea ce privește folosirea dovezilor, pledanții pierd, uneori, cauzele în fața altora, mai experimentați și mai abili. Dar este la îndemâna lor să se instruiască mai bine, să devină mai experimentați, și, în final, să câștige. Așadar avem aici o redefinire a disciplinei, în viziune strict aristotelică: „retorica este mai puțin arta de a persuadea, cât arta de a descoperi tot ceea ce, într-un caz dat, comportă ceva persuasiv.”⁹

Filosoful face o distincție netă între *persuasivul real* și *persuasivul aparent*, arătând că retorica, ca și dialectica, nu este un gen determinat. Căci și în dialectică se procedează la fel, prin diferențierea silogismului adevărat de silogismul aparent, și „tot la fel, nu există termen pentru a distinge retorul cinstit de cel rău intenționat. În dialectică ești dialectician în funcție de facultatea (capacitatea – n.a.) ta, și sofist după intenție”¹⁰.

Mijloacele de persuasiune sau dovezile sunt, în viziunea lui Aristotel, de două feluri: 1. *extratehnice* (diverse mărturii, mărturii sub tortură, înscrisuri etc.), care nu sunt procurate de orator dar pot fi folosite de acesta; ele nu sunt inventate de orator și există dinaintea demonstrației; 2. *tehnice*, care sunt invenția oratorului (*inventio* – în lb. latină), în această categorie intrând: caracterul și autoritatea oratorului, argumentația demonstrativă reală sau aparentă a acestuia și dispoziția în care se află auditoriul.

În privința raporturilor retoricii cu dialectica și etica, Aristotel ne arată că, prin intenție logică, retorica este o ramificație a dialecticii, iar prin cunoașterea cauzelor și a pasiunilor ea este dependentă de etică sau politică, fiind astfel, în noua viziune, o „prelungire” a celor două discipline practice. Raționamentele care sunt implicate în demonstrația reală sau aparentă ar fi, în cazul dialecticii: *exemplul* și *inducția*, iar în cazul retoricii: *entimema* și *silogismul*. Aici ar fi necesară o precizare suplimentară privitor la întrebuințarea inducției în structurile

⁹ Aristotel, *Retorica*, p. 24.

¹⁰ *Ibidem*.

argumentative aristotelice, deoarece „inducția trebuie să procedeze de la particular la universal și de la cunoscut la necunoscut, căci obiectele de percepție nu sunt mai ușor de cunoscut, fie pentru toți oamenii, fie pentru cei mai mulți...”¹¹

Persuasivul, în cazul retoricii, este imediat sau mediat. Dacă propozițiile demonstrative, pe care se sprijină întregul eșafod al argumentării, au fost formulate deja, retorul nu trebuie să mai continue, întrucât și așa nu-i va putea convinge pe toți auditorii. Așadar, numai un număr mic de silogisme ale retoricii au un caracter necesar. Să precizăm că silogismele retoricii sunt, în marea lor majoritate, verosimile – *verosimilul* fiind definit ca ceea ce se produce adesea. Filosoful explică cum silogismele oratorice nu se întemeiază doar pe premise verosimile, ci și pe semne, *semnele* fiind elementele care, prin raporturile dintre ele, spun multe despre o relație extrem de mobilă și în dublu sens: fie de la general la particular, fie de la particular la general. Continuându-și expunerea teoretică, filosoful ne face cunoscut că există semne nonnecesare, care nu se particularizează (fără denumire) și alte semne strict necesare, precum *indiciul*.

Exemplul, în teoria aristotelică, are și el o delimitare: nu determină relațiile nici ale părții cu întregul, nici ale întregului cu o parte, nici ale întregului cu întregul, ci numai raporturile părții cu partea și cele ale asemănătorului cu asemănătorul. Spre a se constitui într-un exemplu convingător este necesară îndeplinirea unor condiții de bază, și anume: cei doi termeni exemplificați să aparțină aceluiași gen, iar termenul citat (în exemplu) să fie cunoscut; așadar: „exemplul nu este nici ca partea față de tot, nici ca totul față de parte, ci mai degrabă ca partea față de parte, când ambele cazuri particulare sunt subordonate aceluiași termen și unul dintre ele este cunoscut.”¹² Apoi, Aristotel face o distincție netă între entimemele retoricii și silogismele dialecticii, și alte domenii, căci, dacă unele dintre argumente aparțin fără nici un dubiu de domeniul retoricii sau dialecticii, altele aparțin de domeniul altor arte și „cu cât împrumutăm de la alte arte premisele lor, cu atât depășim limitele retoricii și ale dialecticii. Premisele construiesc locurile comune; premisele retoricii și dialecticii determină locurile specifice sau specii.”¹³

2. Despre genurile oratoriei și scopul deliberărilor

Trei genuri ale retoricii sunt de evidențiat după *auditori* – aceștia fiind spectatori (toți cei care asistă la o reprezentare demonstrativă, la un spectacol sau joc) sau judecători ai viitorului și ai prezentului, ori ai trecutului; și anume: *genul*

¹¹ Aristotel, *Organon, vol. II, Analitica secundă, Topica, Respingerile sofiste*, traducere, studiu introductiv și note de Mircea Florian, notiță introductivă la *Respingerile sofiste* de Dan Bădăraș, Editura Iri, București, 1998, p. 504.

¹² Aristotel, *Organon, vol. I.*, p. 471.

¹³ Aristotel, *Retorica*, p. 27.

deliberativ, genul judiciar și genul epidictic. Se specifică, însă, că gânditorul antic nu lasă nimic la întâmplare: el se referă la gen ca la „ceea ce se enunță ca esență a mai multor lucruri care se deosebesc din punctul de vedere al speciei.”¹⁴ În genul deliberativ susținem sau combatem, în cel judiciar apărăm sau acuzăm, iar în genul epidictic laudăm sau criticăm. Dar și „timpurile” acestor genuri sunt diferite: deliberăm asupra a ceea ce se cuvine în viitor, judecăm în legătură cu anumite fapte ale trecutului și laudăm sau blămăm acțiunile prezentului. Într-o tripletă diferențiată se constituie și *scopurile* acestor genuri, astfel: deliberativul nu are în vedere decât utilul sau dăunătorul; judiciarul are în vizor dreptul sau nedreptul; iar epidicticul vizează ceea ce este nobil sau ceea ce este rușinos. Spirit sintetic, Aristotel se referă și la locurile comune ale celor trei genuri: *posibilul și imposibilul, universalul și individualul, marele și micul.*

Filosoful arată că nu susținem și nu suntem combativi decât împotriva bunurilor și relelor, acestea distingându-se prin locul comun al posibilului sau imposibilului. Nu se deliberează asupra inevitabilului sau imposibilului, iar dintre cele posibile sunt excluse, de asemenea, de la deliberări posibilul natural și posibilul fortuit. Cum retorica nu poate avea exactitatea științei, domeniul deliberărilor este limitat la cinci subiecte, adică: veniturile, războiul și pacea, protecția teritoriului, importul și exportul, legislația. Când se referă la atingerea perfecțiunii în exercitarea acestei meserii, gânditorul devine cât se poate de prudent, arătând că „retorul nu va convinge în toate cazurile și nici medicul nu va vindeca totdeauna. Dar dacă ei nu au trecut cu vederea nimic din ceea ce stă în posibilitatea lor, vor spune că ei stăpânesc știința lor așa cum trebuie.”¹⁵

Scopul tuturor deliberărilor este fericirea – fiecare ins uman în parte fiind susținător al măsurilor care conduc la ea și luptător îndârjit împotriva a ceea ce o împiedică să se înlățească sau determină contrariul ei, căci „fericirea apare deci ca un bine perfect și autarhic, pentru că ea este scopul tuturor actelor noastre.”¹⁶ Între definițiile fericirii Aristotel așează „bunul trai însoțit de virtute, sau autarhia mijloacelor de existență, sau viața cea mai plăcută, însoțită de siguranță, sau prosperitatea bunurilor și a sclavilor, însoțită de capacitatea păstrării și folosirii acestora (...) noblețea originii, prietenia unui mare număr de oameni, prietenia oamenilor de bine, bogăția, binecuvântarea cu copii, precum și numărul mare de urmași, bătrânețea frumoasă, virtuțile corpului, precum sănătatea, frumusețea, vigoarea, statura înaltă, aptitudinile pentru întreceri, faima, onoarea, norocul, virtutea sau, și mai mult, părțile acesteia: înțelepciunea practică, curajul, spiritul de dreptate, cumpătarea...”¹⁷ În afara acestor *bunuri exterioare*, filosoful se mai referă și la *bunurile interioare* (legate de suflet și corp), dar și la unele aptitudini, la noroc

¹⁴ Aristotel, *Organon*, vol. II., p. 307.

¹⁵ Aristotel, *Organon*, vol. II., p. 303.

¹⁶ Aristotel, *Etica Nicomahică*, introducere, comentarii și index de Stella Petecel, ediția a II-a, Editura Iri, București, 1998, p. 37.

¹⁷ Aristotel, *Retorica*, pp. 111–113.

și onoare, arătând că *posesiuna simultană* a acestora produce *autarhie* – poziție însemnată pentru emiterea oricărui act deliberativ.

Dar deliberarea nu se răsfrânge asupra scopului, scrie filosoful, ci *asupra acțiunilor* care permit realizarea lui. Aceste acțiuni presupun unele mijloace, mijloacele sunt utile iar utilul este bun. E necesar, deci, în această ecuație a deliberării, să descoperim locurile comune în relația cu binele și utilul: „astfel, medicul nu deliberează dacă să vindece, nici oratorul dacă să convingă, nici omul politic dacă să dea o bună legislație, nici nimeni altcineva nu deliberează asupra scopului; ci, după ce scopul a fost stabilit, se reflectează la modalitatea și la mijloacele prin care acesta va putea fi atins. Dacă par să existe mai multe mijloace, se caută cel prin care scopul poate fi atins cel mai ușor și cel mai bine; iar dacă mijlocul este unul singur, se caută modul prin care scopul va fi atins prin acesta, iar pe acesta prin care alt mijloc, până când se ajunge la cauza primă, care, în ordinea descoperirii, este ultima; căci cel ce deliberează pare să cerceteze și să analizeze maniera de a acționa indicată aici, ca pe o problemă de geometrie.”¹⁸

Binele, la care râvnesc toate ființele sensibile și raționale, este structurat în veritabile *trepte de utilitate*, fiind „cel a cărui prezență dispune favorabil și determină o stare de autarhie, apoi, ceea ce are un caracter autarhic și ceea ce produce sau menține aceste bunuri...”¹⁹ Așadar, caracteristica autarhiei poate atrage bunurile de acest fel, poate împiedica sau poate duce la distrugerea contrariilor acestor bunuri. El explică cum bunurile se înlănțuie în două feluri: sunt simultane ori succesive, cu precizarea că „și achizițiile de lucruri bune, și pierderile de lucruri rele trebuie să fie bune; căci, pe de o parte, faptul de a pierde are drept consecință simultană faptul de a nu mai avea răul, iar faptul de a achiziționa are drept consecință succesivă faptul de a avea binele. Și achiziția unui bun mai mare în locul unuia mai mic, precum și achiziția unui rău mai mic în locul unuia mai mare, este tot un lucru bun...”²⁰ Din enumerarea bunurilor de necontestat nu trebuie să lipsească fericirea, dar nici virtuțile (sănătatea, bogăția, prietenia, onoarea, darul vorbirii, științele și artele, dreptatea). Iar, în concluzie, premisele referitoare la bine și util trebuie deduse chiar din calitățile individuale și din aspirațiile celor care acționează întru desăvârșirea acestora.

Dar *bunul* și *utilul* pot fi apreciate și în sens gradual, adică din punctul de vedere al mai multului și mai puținului, Aristotel identificând *patru aspecte*: când termenii comparați sunt de același gen, când excedentul conține lucrul excedat, când cei doi termeni sunt de gen diferit, când un gen este superior celuilalt – situație în care și gradele primului se situează deasupra gradelor celui considerat inferior. Tratatând comparativ termenii, filosoful pune în discuție și posibilitatea ca unul dintre ei să fie origine sau cauză: „se poate arăta că un lucru este mai important în două feluri: și dacă un lucru este principiu, iar celălalt nu este

¹⁸ Aristotel, *Etica nicomahică*, p. 68.

¹⁹ Aristotel, *Retorica*, p. 119.

²⁰ *Ibidem*.

principiu, și dacă primul nu este principiu, ci scop, în timp ce al doilea este principiu, tot primul va părea că este mai important; căci scopul este mai important iar nu principiul...²¹ Făcând diverse analize și comparații, filosoful recurge și la exemplificări concrete: aurul este mai rar, dar mai valoros decât fierul, care este abundent, dar, uneori, raportul se inversează și „lucrul abundent este mai important decât lucrul mai rar.”²²

Spre a putea convinge și delibera, Aristotel pledează pentru cunoașterea tuturor formelor de guvernământ, a obiceiurilor, legilor și sferelor de interes ale acestora, „căci toți oamenii se lasă convinși prin interes, iar interesul este ceea ce menține forma de guvernare.”²³ Într-o altă scriere, filosoful se referă la posibilitățile concrete de organizare socială, astfel: „Există trei forme de guvernământ și tot atâtea forme de denaturare, adică de corupere a acestora. Ele sunt regalitatea, aristocrația și, în al treilea rând, cea întemeiată pe cens, pentru care, evident, mai propriu ar fi termenul de timocrație, dar pe care majoritatea oamenilor obișnuiesc s-o numească regim constituțional.”²⁴ Clasificarea formelor de guvernare nu ignoră scopul fiecăreia dintre ele: „Scopul democrației este libertatea, cel al oligarhiei – bogăția, cel al aristocrației – lucrurile relative la educație și legi, cel al tiraniei – protecția tiranului...”²⁵ După cum nu trebuie ignorat scopul inițial al acestor proiecții sociale, aceasta deoarece „fiecare cetate este o comunitate determinată și că fiecare comunitate a fost alcătuită în vederea unui bine determinat, căci toți acționează în numele a ceea ce li se pare a fi bine. De aceea, este clar că toate comunitățile tind spre un bine determinat, și mai ales cea care le întrece și le conține pe toate celelalte tinde către binele cel mai ales dintre toate. Aceasta este așa-numita cetate și comunitate politică.”²⁶ Cunoașterea de către orator a caracteristicilor acestor „forme” statale, constituie o bună bază pentru un discurs demonstrativ.

Dar, apoi, gânditorul se referă la genul epidictic și la „elementele” acestuia: virtutea și viciul, nobilul și rușinosul, „căci ele sunt scopurile pentru cel ce laudă și pentru cel care blamează.”²⁷ Sunt enumerate iarăși și, oarecum, „îmbogățite”, părțile virtuții: dreptatea, curajul, cumpătarea, magnificiența, magnanimitatea, generozitatea, blândețea, înțelepciunea practică și înțelepciunea în general. Iar, apoi, sunt diferențiate elogiul, panegiricul, beatificarea și felicitarea, cu posibilitățile convertirii elogiului în deliberare – înregistrându-se astfel trecerea de la genul epidictic la genul deliberativ. Argumentele cele mai potrivite sunt:

²¹ *Ibidem*, pp. 127–129.

²² *Ibidem*, p. 129.

²³ *Ibidem*, p. 135.

²⁴ Aristotel, *Etica nicomahică*, p. 178.

²⁵ Aristotel, *Retorica*, p. 137.

²⁶ Aristotel, *Politica*, ediție bilingvă, traducere, comentarii și index de Alexander Baumgarten, cu un studiu introductiv de Vasile Muscă, Editura Iri, București, 2001, p. 33.

²⁷ Aristotel, *Retorica*, p. 137.

amplificarea, pentru discursurile demonstrative, și *entimema*, pentru discursurile judiciare. Din motivare și demonstrație, scrie Aristotel, „provin aproape toate discursurile de laudă sau de blam.”²⁸

În stabilirea premiselor în acuzare și apărare e necesar a fi cunoscute cauzele care duc la comiterea nedreptății, predispozițiile făptașului și ale victimei. Caracteristicile actului nedrept sunt: prejudiciu, intenție și violarea legii. Iar dacă în cauzele generale ale intențiilor de delict sunt viciul și necumpătarea, cele particulare pot fi categorisite ca *exterioare* (norocul, natura, constrângerea) și *interioare* (obișnuința, reflecția, mânia, dorința); alte cauze fiind doar aparente, filosoful definindu-le pe fiecare în parte.

Considerând plăcerea, ca „un postulat suficient pentru retorică”, Aristotel arată că aceasta ar fi „o mișcare anume a sufletului și o revenire totală și sensibilă la starea lui naturală, și că durerea, în schimb, este contrariul.”²⁹ Plăcerile sunt în legătură cu natura și firea umană, unele sunt iraționale și instinctive, altele sunt raționale și consecutive unei convingeri; ele pot fi corporale și intelectuale (cele datorate imaginației și memoriei), dar unele pot fi și morale, situație când: „pare deci evident că plăcerea nu se identifică cu binele și că nu orice plăcere este demnă de dorit, precum și faptul că există plăceri demne de dorit în sine, care se deosebesc de celelalte după specie sau origine.”³⁰

Luând în discuție dispozițiile făptașului și ale victimei și înclinația către nedreptate a primului, filosoful distinge lovirea (de regulă, nepremeditată) și ultrajul (care este premeditat).

Locul comun al mai multului și mai puținului este aplicat actului juridic, în aprecierea culpabilității. Să precizăm, însă, că în *Topica*, analizând diverse *locuri*, atenția gânditorului se abate asupra a trei posibilități (nu două), și anume: „locuri comune ale propriului privitoare la mai mult, mai puțin și egal...”³¹ Apoi, se referă la două feluri de legi: *legea proprie* (nescrisă) și *legea comună* (scrisă), și la două categorii de persoane: *individul* și *colectivitatea* – în funcție de care actele sunt legale sau ilegale. Este definită, apoi, echitatea, în general, și actele care țin de echitate.

E de admirat modul cum filosoful pune în discuție diverse situații, din care extrage apoi o învățătură. Așa, bunăoară, el scrie că atunci când circumstanțele agravante planează asupra acuzării, *de facto* este amplificat un delict, încălcându-se astfel morala universală.

În finalul primei cărți, Aristotel revine din nou și insistă asupra *lucrurilor specifice* ale celor trei genuri oratorice, care ar fi instrumentele argumentării și dovezile acesteia: *dovezile tehnice*, dar în genul judiciar vorbim și de *dovezile extratehnice* (textele, măsurătorile, contractele, mărturisirile sub tortură și

²⁸ *Ibidem*, p. 147.

²⁹ *Ibidem*, p. 153.

³⁰ Aristotel, *Etica nicomahică*, p. 211.

³¹ Aristotel, *Organon*, vol. II., p. 437.

jurămintele), oferind cu generozitate detalii pentru combaterea și apărarea legilor scrise, dar și aprecieri despre martori și mărturie.

3. Impunerea autorității oratorului și pasiunile induse de acesta auditorilor

Cartea a doua a Retoricii conține nu mai puțin de 26 de capitole, care pot fi grupate în două părți, primele 17 fiind dedicate studierii dovezilor subiective și morale ca: autoritatea oratorului, caracterul ascultătorilor și pasiunile induse în sufletul auditorilor; iar în următoarele nouă capitole sunt reluate dovezile logice și analizate în generalitatea lor, astfel încât putem ușor constata că ele nu mai sunt specii, ci lucruri, sau că nu mai sunt particulare fiecărui gen al retoricii, ci comune acestora. Aristotel explică cât de important este modul cum se prezintă oratorul, mai ales în genul deliberativ, după cum importantă este dispoziția auditorului în genul judiciar, „căci lucrurile nu apar aceleași celor care încearcă sentimente de prietenie sau care urăsc, nici celor mândri sau calmi...”³²

În toate cele trei genuri retorice trebuie să vedem un auditor și un public-judecător, astfel: *în genul deliberativ* acesta constată valoarea sau lipsa de valoare a eforturilor care îi sunt date și gradul de verosimilitate al previziunilor făcute; *în genul judiciar* acesta apreciază cât de real este delictul respectiv și culpabilitatea celor aduși în instanță; *în genul epidictic* auditorul este martorul cel mai îndreptățit al talentului oratorului, indiferent dacă acesta laudă sau blamează (lansându-se în discursuri elogiative sau panegirice). Apoi, filosoful se referă strict la autoritatea personală a vorbitorilor în genul deliberativ, care trebuie să țină cont de trei cauze: înțelepciunea practică, virtutea și bunăvoința – ce pot fi coroborate la unii vorbitori, acționând împreună, sau separate (numai unele dintre acestea), la alții.

Cea de-a treia cauză este percepută de gânditor în asociere cu prietenia și supusă dezbaterii categoriei de probleme despre pasiuni: „or pasiunile sunt toate acele afectări din a căror cauză oamenii se diferențiază în privința judecăților lor, și care sunt urmate de durere și plăcere, ca de pildă mânia, mila, frica, și atâtea alte afectări, precum și contrariile lor.”³³ Fiecare pasiune trebuie împărțită și studiată pe felii, în trei părți distincte, exemplul dat, în acest caz, fiind cel al mâniei, Aristotel vorbind nu doar de „oamenii mândri”, ci și de persoanele pe care aceștia se mânia și de motivele care îi determină să aibă manifestări furibunde. Analizând complexul pasional al mâniei, Aristotel constată că la insul uman „orice mânie este urmată de o anumită plăcere... provenită din speranța faptului de a se răzbuna.”³⁴ Plăcerea provocată de mânie este aidoma celei determinată de vise. Ulterior acestor considerații, el descrie cele trei feluri de *dispreț – nepăsarea, insolența și ultrajul* – care se manifestă curent în viața socială, explicându-le în detaliu și concluzionând că atât nepăsătorul, cât și insolentul și ultragiatorul disprețuiesc și desconsideră.

³² Aristotel, *Retorica*, p. 187.

³³ *Ibidem*, p. 189.

³⁴ *Ibidem*.

Nepăsarea poate fi anihilată prin emulație. În schimb, insolența și ultrajul, echivalente cu lipsa de respect, provoacă umilință, calomnie, ură. Există anumite momente, vârste și locuri în care se amplifică predispoziția umană către mânie, dar și situații când aceasta poate fi cu certitudine stârnită. Argumentele lui Aristotel vor să evidențieze unele aspecte delicate ale problemei, despre modul cum auditorul poate fi incitat, înfățișându-l pe adversar în așa fel încât să stârnească mânia acestuia, situație în care misiunea oratorului poate fi periclitată, dacă nu cumva favorizată (când el însuși se pretează la astfel de procedee josnice).

Gânditorul *definește pasiunile*, stabilind cupluri de contrarii: mânie și blândețe, prietenie și ură etc. Definind blândețea, în care vede o revenire a insului uman la starea de normalitate, el o descrie ca pe o dreaptă măsură decurgând direct din virtute. Așadar, mânia nu poate fi decât o stare de exces. Sunt enunțate, apoi, dispozițiile umane care favorizează blândețea și sunt enumerate argumentele cele mai potrivite pe care le poate aduce oratorul spre a induce blândețea în auditorul său. Din descrierea prieteniei, a tipurilor ei, a originilor și a condițiilor în care se dezvoltă, filosoful enumeră o seamă de argumente care pot fi localizate în această stare sau în contrariul ei, adică în ură.

O altă pereche de sentimente care intră în atenția teoreticianului, fiind definite tot prin contrast, sunt *teama și încrederea*, cu precizarea că „are importanță să reamintim că cele două pasiuni nu sunt considerate aici decât ca locuri de argumentare.”³⁵

Definind *încrederea*, dar și gradele temerii și utilizarea acestor premise, Aristotel face distincțiile necesare descrierii morale și le ancorează de teoria virtuții, arătând că ele ar putea constitui, la un moment dat, o aplicație practică pentru retor.

Este definită, apoi, *pudoarea*, filosoful arătând care sunt motivele pentru care oamenii se rușinează, în fața cui și în ce fel de dispoziții anume, aceasta fiind considerată „o suferință și o tulburare privitoare la vicii, fie ele prezente, trecute sau viitoare, care par să conducă la dezonoare, iar lipsa ei, un soi de dispreț și o indiferență privind aceleași lucruri de acest fel.”³⁶

Descriind *bunăvoința* într-un mod cam obscur, filosoful se referă la anumite acte de ajutorare sau de îndeplinire a unor dorințe pe care oratorul le face auditorului. Sunt examinate anumite grade de bunăvoință, după categoriile logice cunoscute, consacrate în lucrarea *Organon* (privitor la esență, cantitate, calitate, timp, loc, relație, poziție etc.), contrariul ei fiind reaua-voință.

O altă analiză este aplicată cuplului *mila și indignarea*. Este definit primul termen, filosoful procedând la enumerările de argumente care o preced: dispozițiile în care oamenii simt mila, obiectele milei lor și care sunt cei încercați de milă. În opoziție cu aceasta, indignarea este asociată cu rușinea, fiind considerată o cale de mijloc între invidie și rea voință. Urmând definiției aristotelice, Nietzsche scria

³⁵ Aristotel, *Retorica*, p. 44.

³⁶ *Ibidem*, p. 211.

Într-un aforism că „indignarea este fratele mai nobil al invidiei”. Așadar Aristotel o consideră aproape o virtute, el enumerând apoi motivele, cauzele, dispozițiile și situațiile care stârnesc indignarea. În concluzie, după ce constată că mila și indignarea sunt opuse, filosoful conchide că „ambele pasiuni țin de un caracter virtuos; căci trebuie să îi compătimim pe cei care sunt nefericiți nemeritat și să avem milă de ei, dar să ne indignăm de cei fericiți nemeritat; căci este nedrept ceea ce se ivește contrar meritului...”³⁷

Invidia este analizată fără a fi plasată în vreo pereche de termeni anume, fiind considerată o suferință, un soi de rivalitate pentru succesele și bunurile celui alt, fiind enumerate o sumă de factori și motive care o determină, și fac ca ea să fie o prezență activă în viața practică.

Confundabilă la prima vedere cu invidia, *emulația* este diferențiată de filosof prin indiciile caracteristicilor ei; deși ambele provin din spiritul de competiție, determinat de un anumit complex de superioritate, ele tulbură sufletul uman fiind expresia unor pasiuni nesatisfăcute, dar cu nuanțe diferite, „diferența dintre emulație și invidie reiese în mod evident din faptul că invidia este rău voitoare: cel invidios dorește să își deposedeze dușmanul de avantajul sau superioritatea sa. Emulația, din contră, este bună, deoarece țintește spre achiziția lucrurilor bune și constituie o cale spre accederea la virtute.”³⁸

O altă pereche de contrarii este trecută de Aristotel cu vederea în *Retorica*, deși aceasta este importantă pentru posibilitatea oferită omului de a alege; am recuperat „cuplul” respectiv dintr-o altă lucrare a filosofului, unde el apreciază că „definind astfel *voluntarul* și *involuntarul*, ne rămâne să tratăm despre opțiune, adică despre alegerea deliberată, ea pare să fie trăsătura cea mai caracteristică a virtuții și un criteriu de judecată a caracterului mai bun decât actele.”³⁹

4. Tipologia și caracterele auditorilor

Referindu-se la *caractere*, Aristotel meditează asupra tipologiei auditorilor, potrivit atât cu pasiunile acestora (mânie, pofta etc.), cât și cu dispozițiile lor stabile (virtuți, vicii etc.), în funcție de „vârstele” (tinerețe, maturitate, bătrânețe) și „șansele” lor. Analist fin, el observă că, în această privință, *tinerii* sunt înclinați să-și satisfacă dorințele lor cele mai arzătoare, între care se prenumără și poftele trupești, „mai ales cele privind plăcerile dragostei, și sunt nemăsurați în privința acestei dorințe.”⁴⁰ Dar aceștia sunt și nestatornici și schimbători, predispuși adesea la mânie și violență, fiind iubitori de onoruri, amatori de victorii mai degrabă decât râvnitori de bani, fără a avea un caracter rău și, uneori, creduli, curajoși, entuziaști

³⁷ *Ibidem*, p. 225.

³⁸ *Ibidem*, p. 48.

³⁹ Aristotel, *Etica nicomahică*, p. 65.

⁴⁰ Aristotel, *Retorica*, p. 235.

și plini de speranță: „precum cei amețiți de vin, tinerii sunt de un temperament cald, ca urmare a naturii lor (...) căci speranța este proprie viitorului, pe când amintirea este specifică trecutului, iar pentru tineri, viitorul înseamnă mult, trecutul înseamnă puțin...”⁴¹ Pudici, miloși și iluminați de magnanimitate, ei ignoră nevoile zilnice și aleg să participe la realizarea unor „lucruri frumoase”, fiind dezinteresați de avantajele materiale și tentați să trăiască „mai curând potrivit cu caracterul lor decât conform cu rațiunea...”⁴² Greșelile lor se datorează tocmai impetuozității și lipsei de experiență, „de asemenea, comit nedreptățile din insolență, nu din răutate.”⁴³ Punând totul pe seama inocenței lor și a dorinței irepresibile de a lua viața în joacă, Aristotel arată că tinerii sunt veseli și glumeți, „căci, în definitiv, gluma este o impertinență cultivată.”⁴⁴

Caracteristicile auditorilor bătrâni sunt trasate în opoziție cu cele ale tinerilor. Lipsiți de fermitate, punând mereu totul la îndoială (exprimându-se prin termeni incerti precum „probabil” sau „poate”), suspicioși și meschini, timorați și lași, zgârciți și egoiști, lipsiți de noblețe și de rușine, deznădăjduiți de experiențele îndurate, fără entuziasm în tot ceea ce fac, predispuși la pălăvrăgeală continuă, cam fără nici un rost – ei „trăiesc în amintire mai degrabă decât în speranță; căci, pe de o parte, restul vieții este puțin, pe de altă parte, trecutul este mult...”⁴⁵ Singura lor trăsătură de caracter pozitivă ar fi, în viziunea lui Aristotel, cumpătarea, dar și aceea este umbră, conform explicației suplimentare a acestuia, printr-o anumită predispoziție către materialitate, întrucât „dorințele s-au muiat și sunt sclave câștigului.”⁴⁶ Nedreptățile lor derivă direct din răutate (nu din insolență), sunt miloși din cauza slăbiciunilor lor iar, în locul spiritului tineresc iubitor de glumă, ei vin cu un fel a lor de a fi „plângăreț”. În concluzie, filosoful îndeamnă oratorul să-și potrivească discursul în funcție de caracterul dominant al auditorilor, alcătuit din tineri sau bătrâni.

Despre cei aflați „în *puterea vârstei*”, filosoful crede că posedă un caracter median între cele două vârste, minus excesele uneia și a alteia, adică aceștia nefiind nici prea îndrăzneți, dar nici lași și nici prea încrezători, ci mai degrabă chibzuiți, împăcând noblețea cu utilul și preferându-i zgârceniei și risipei, cumpăna decenței, apoi, „la fel este și cât pofteste mânia și pofta. Ei sunt cumpătați, cu curaj, și curajoși cu cumpătare.”⁴⁷ Căci „celor aflați în floarea vârstei le sunt specifice dreapta măsură și cuviința.”⁴⁸ În aprecierile sale privind vigoarea trupească, Aristotel arată că aceasta începe la 30 de ani și ține până la 35, iar cea sufletească începe doar către 49 de ani.

⁴¹ *Ibidem.*

⁴² *Ibidem*, p. 237.

⁴³ *Ibidem.*

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ *Ibidem*, p. 239.

⁴⁶ *Ibidem.*

⁴⁷ *Ibidem*, p. 241.

⁴⁸ *Ibidem.*

Cât privește *influența bunurilor care provin de la soartă*, asupra caracterelor umane, gânditorul recunoaște că originea nobilă, bogăția și norocul se pot constitui în avantaje, dar indivizii nu pot fi înzestrați automat cu noblețe din naștere, dacă prin trăsăturile lor individuale nu au acest caracter, progenituri ale aristocraților degenerând adesea „în nerozie și lăncezeală.”⁴⁹ De asemenea, și bogății sunt uneori insolenți și aroganți, iar comoditatea posesiei bunurilor îi face molateci și neciopliți, căci „în esență, caracterul bogatului este al unui norocos.”⁵⁰ Există o diferență specifică între caracterele celor ce moștenesc averea și a noilor îmbogățiți, aceștia din urmă comițând mai ușor nedreptăți sau fapte rele, chiar ultragiatoare, ca maltratarea și adulterul.

În descrierea *caracterelor celor care dețin puterea*, filosoful arată că aceștia sunt preocupați de onoruri, că sunt mai activi și mai masculini, mai solemn și mai impunători, iar dacă ajung să comită nedreptăți, acestea nu sunt deloc mărunte, ci se înscriu de-a dreptul în șirul fărâdelelor.

Norocoșii – binecuvântați cu copii și bunuri trupești – au, în ciuda unei anumite aroganțe și a unor maniere trădând nechibzuință, caractere bune și, mai ales, atitudini pioase, ei conștientizând că șansele lor sunt datorate divinităților. Toate aceste considerații pot fi completate, în viziunea lui Aristotel, și cu alte aprecieri despre vârstă și despre soartă, „căci caracterele contrare celor menționate sunt evidente din contrariile lor, ca, de pildă, caracterul nevoiașului sau nenorocosului, sau, în sfârșit, al nevolnicului.”⁵¹

5. Locurile dovezilor deductive: entimemele, exemplele, paradigmele, maximele etc.

Începând cu capitolul 17 al cărții a doua se constituie un nou *compartiment de lucru*, cu o serie de problematizări retorice, Aristotel revenind la dovezile logice cuprinse în prima carte, cu deosebirea că, dacă în cadrul aceleia erau supuse tirului critic dovezile deductive (entimemele), acum sunt cercetate și indicate „locurile comune” ale celor trei genuri retorice cunoscute, adică posibilul și imposibilul, marele și micul, el chiar subliniind că „toți oratorii au obligația să se folosească în plus, în discursurile lor, de locul comun privind posibilul și imposibilul și să încerce a arăta, unii – că un lucru se va petrece, iar alții – că lucrul respectiv s-a petrecut. Mai este apoi un loc comun al tuturor discursurilor, referitor la mărime; căci toți se folosesc de a atenua, respectiv a amplifica, și când deliberează, și laudă sau blamează, și când acuză sau apără.”⁵²

⁴⁹ *Ibidem*, p. 243.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 245.

⁵² *Ibidem*, p. 247.

Sensul limpede al *locului* într-un discurs îl constituie tocmai acele „aranjamente” care se pot constitui în metode de argumentare. În această sferă a demonstrației posibilului și imposibilului, filosoful apreciază că „dacă un lucru contrar poate fie să existe, fie să devină, și contrariul ar părea că este posibil, ca, de pildă, dacă un om poate să fie însănătoșit este posibil să fi fost și bolnav...”⁵³ Apoi el stabilește că este posibil și începutul și sfârșitul unui lucru, motivând că „toate lucrurile se ivesc dintr-un început”, în timp ce „nici unul dintre cele imposibile nu ia naștere și nici nu începe să fie...”⁵⁴ Cum științele și artele există, sunt posibile și cele ce decurg din acestea, adică părți ale lor, „al căror început al producerii lor se află în astfel de lucruri, încât le-am putea constrânge sau persuadea...”⁵⁵

Cum există dovezi comune genurilor retorice – *exemplul și entimema* –, Aristotel ține să precizeze că „exemplul este asemănător inducției, iar inducția, la rândul ei, este un punct de plecare.”⁵⁶ Dar exemplul este și un model de urmat sau o paradigmă. *Paradigmele*, la rândul lor, pot fi decupate din viața reală, așa precum exemplul istoric, sau pot fi inventate, iar în această variantă din urmă le „sunt proprii atât parabola cât și fabulele”⁵⁷, ambele având menirea de a face posibilă o analogie, o comparație cu mare putere de convingere.

Între *parabole*, filosoful amintește discursurile lui Socrate despre obiceiul nechibzuit al cetății de a-și alege un cârmuitor, nu după competențele lui în arta conducerii, ci prin tragere la sorți; iar între *fabule* menționează scurtele povestiri ale lui Esop, precizând că îndeosebi acestea sunt foarte potrivite în discursurile publice, întrucât argumentele extrase din ele sunt ușor de stabilit. Preferința gânditorului însă se îndreaptă către argumentele derivate din fapte și întâmplări reale, mult mai eficiente în operațiunea de deliberare. El recomandă ca oratorul, care are la dispoziție entimeme, să își poată completa demonstrația cu exemple, „anume ca adaos la entimeme; căci exemplele plasate în față sunt asemănătoare inducției, iar inducția nu este un lucru potrivit pentru discursurile retorice decât în puține situații, în schimb, exemplele enunțate în plus aduc cu mărturiile, iar martorul este capabil de a persuadea pretutindeni.”⁵⁸ Așadar, filosoful optează pentru o argumentație edificatoare cu *entimeme retorice*, dar completată cu un „blindaj” convingător de exemple, potrivite subiectului abordat.

Când se referă la *oratoria prin maxime*, gânditorul subliniază aspectul de generalitate al acestora, chiar dacă în conținutul lor nu se reflectă *toate* adevărurile generale, ca de pildă adevărurile geometriei, „precum faptul că o linie dreaptă este contrară liniei curbe.”⁵⁹ Dar maxima are un rost clar argumentativ, ea fiind definită ca o entimemă prescurtată. Adică, dacă luăm componentele entimemei: *premisă*,

⁵³ *Ibidem*, p. 249.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 253.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, pp. 255–257.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 255.

care este majoră, *deducția*, cu semnificația logică a lipirii minorei la cea majoră, și concluzia – atunci maxima este fie numai premisa majoră, fie numai concluzia. Dacă deducția nu se realizează de la sine și cu ușurință, formularea luată drept maximă nu va avea nici un efect asupra auditoriului. Filosoful distinge patru feluri de maxime, „dacă maxima este ce a fost enunțat”: în primul rând, cele însoțite de un argument suplimentar care, de regulă, solicită o demonstrație, fiind controversate, ele exprimând „ceva contrar opiniei comune”; apoi, cele care nu spun nimic paradoxal și nu necesită supliment argumentativ; a treia, specie o constituie maximele care au un plus argumentativ și care sunt constituite dintr-o parte a entimemei; iar a patra, sunt cele care, deși „entimemice”, totuși, „nu sunt o parte a entimemei, și tocmai ele sunt prețuite în cel mai înalt grad.”⁶⁰ Recomandarea gânditorului este ca vorbitorul să utilizeze maxima fie după epilog (sau perorație), folosindu-se de concluzie ca de o maximă, fie invers, situație în care maxima ar preceda discursul propriu-zis. Vorbirea în maxime este mai potrivită celor în vârstă și total inadecvată tinerilor. De asemenea, poate fi utilizată înainte sau după demonstrație, pentru a convinge auditoriul „în lamentație și exagerare”, când faptele respective nu sunt de mare generalitate, urmând a se recurge la maxime cunoscute sau chiar la „maxime de domeniu comun” (precum erau în antichitate cele legate, de exemplu, de primejdia războiului). Cum *proverbele* sunt aforismele poporului, „căci cei de la țară sunt mai cu seamă mai sentențioși”, filosoful precizează că „unele dintre proverbe sunt și maxime.”⁶¹ Performanța și pasiunea oratorului derivă, adesea, și din rostirea unor maxime cu sens contrar celor cunoscute de auditoriu – ca celebra sentință „*Cunoaște-te pe tine însuși!*” – căci, comentează Aristotel, omul „dacă s-ar fi cunoscut pe sine, nu ar fi pretins niciodată să fie strateg.”⁶² Succesul vorbirii prin maxime este garantat și de vulgaritatea auditorilor, „căci ei sunt mulțumiți dacă un orator anume, vorbind în general, atinge opiniile pe care aceștia le au în particular.”⁶³ Cum puterea persuasivă a maximei este dinspre general către particular, ea poate avea și o acțiune moralizatoare, prin unele exemple etice oferite auditoriului, de unde poate rezulta un anumit eticism imprimat discursurilor; așadar, „dacă maximele sunt oneste, ele îl fac pe vorbitor să pară de un caracter onest.”⁶⁴

Filosoful abordează din nou *problema entimemelor*, grupate în prima sa carte după genurile retorice, în locuri marcate de specificitate. El ne reamintește definiția acesteia: „faptul că entimema este un silogism s-a spus mai devreme, de asemenea cum este ea și cu ce este diferită față de silogismele dialectice...”⁶⁵ Iar, tot în legătură cu aceasta, îi sfătuiește pe oratori să nu tragă concluzii pripite elaborând

⁶⁰ *Ibidem*, p. 259.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*, p. 261.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 263.

un raționament prea lung, procedeul fiind lipsit de claritate și, de asemenea, să nu parcurgă cu un simplu raționament toate treptele deductive, deoarece aceasta ar echivala cu pălăvrăgeala fără rost, adevărul fiind mult prea evident. El mai constată că unii oameni neinstruiți pot fi oratori buni, vorbind cu mai multă măiestrie în fața mulțimii decât profesioniștii, căci ei se referă la lucruri mai apropiate opiniei acesteia, care nu fac deloc obiectul unor enunțuri generale, ceea ce le garantează întotdeauna succesul. Apoi noțiunile tratate reliefează cele două specii importante de entimeme ale oratoriei: cele „potrivite pentru a demonstra că un lucru este sau nu este”, adică *entimemele demonstrative*, și cele „potrivite pentru a respinge” sau *entimemele refutabile*. Iar, în vederea unei examinări generale a entimemelor, Aristotel ne îndeamnă „să menționăm, adnotând, *locurile refutative*, *locurile demonstrative*, precum și pe acelea ale entimemelor aparente...”⁶⁶ Deja problematica expusă de filosof se suprapune mult, sub aspectul analizei argumentelor și situațiilor, peste problemele de logică, abordate în *Organon*.

Așadar, să vedem care sunt aceste *locuri*, *28 la număr*, la care face referire gânditorul. Un prim „loc” este indicat de filosof, în cadrul *entimemelor demonstrative*, ca provenind din *contrarii*, „căci trebuie cercetat dacă un lucru contrar își are contrariul său, distrugându-l dacă el nu există, construindu-l dacă el există, stabilind, spre exemplu, că faptul de a fi cumpătat este bun; căci faptul de a nu fi cumpătat este dăunător.”⁶⁷ Nu altfel explică Stagiritul problema „locurilor comune” în cartea a doua a *Topicii*, unde arată că: „Unele probleme sunt generale, altele sunt particulare. Generale sunt, de exemplu, propozițiile *orice plăcere este un bine și nici o plăcere nu este un bine*; particulare sunt, de exemplu propozițiile: *unele plăceri sunt un bine și unele plăceri nu sunt un bine*. Amândouă felurile de probleme au în comun locurile cu ajutorul cărora stabilim sau respingem universal o propoziție.”⁶⁸

Un alt loc provine din *flexiunile gramaticale*, „căci flexiunile cuvântului trebuie să existe sau să nu existe, la fel, de pildă, cum că un lucru drept nu este în întregime bun; căci... faptul de a muri pe drept nu poate fi de dorit.”⁶⁹ Apoi, din *relația* existentă între diverse lucruri și fapte, ca de pildă: „dacă celui care a îndurat o suferință îi este posibil un comportament cinstit sau drept, îi este posibil și celui care a pricinuit-o.”⁷⁰ Dar, în această situație, filosoful arată că ar putea fi vorba de un paralogism, date fiind posturile antagonice dintre victimă și făptaș, astfel încât „trebuie examinat separat dacă cel care a suferit este demn de a fi suferit, iar cel care a acționat este demn de a fi acționat.”⁷¹

⁶⁶ *Ibidem*, p. 267.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Aristotel, *Organon II*, p. 333.

⁶⁹ Aristotel, *Retorica*, p. 269.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

Mai multul sau mai puținul devine un loc al demonstrației aristotelice, căci „dacă un lucru nu este la dispoziția celui care ar putea avea în posesie mai mult, este limpede că lucrul respectiv nu este nici la dispoziția celui care l-ar poseda mai puțin.”⁷²

Dar și faptul de a cerceta *timpul unei acțiuni*, constituie un posibil loc demonstrativ; după cum acesta derivă și „din cele rostite contra vorbitorului însuși, care sunt împotriva celui care le-a exprimat.”⁷³

Alte locuri pot deriva din simple noțiuni teoretice, precum *definiția*, „ca, de pildă, ce este daimonul? Oare nu tocmai un zeu sau lucrarea unui zeu?”; sau din *numărul de sensuri* a unei abordări, ca de exemplu cel legat de corectitudine; ori din *inducție*, filosoful arătând că „dacă oamenii nu își încredințează proprii lor cai celor care au îngrijit rău caii altora, atunci nici celor care au lăsat să se scufunde navele altora ei nu își încredințează propriile lor nave, prin urmare, dacă este la fel în toate cazurile, de asemenea nu este de încredințat propria-ți siguranță celor care au păzit-o rău pe a altora.”⁷⁴

La fel, și *judicata asupra unor probleme identice, asemănătoare sau opuse*; sau care provine din *părți*, fiind dat un exemplu din relatarea lui Theodectes, în cadrul procesului lui Socrate: „față de care templu a fost el nepios? pe care dintre zeii, pe care cetatea îi recunoaște, el nu i-a cinstit?”⁷⁵

Dar și *urmarea* unui lucru de ceva (mai) bun sau (mai) rău devine loc al demonstrației, căci, scrie Aristotel, „educația este urmată de faptul de a fi invidiat este rău, iar că este urmată de faptul de a fi înțelept este un bine; nu trebuie, așadar, să fii instruit, căci nu trebuie să fii invidiat; dar, fără îndoială, trebuie să fii instruit, căci trebuie să fii înțelept.”⁷⁶

A sfătui sau a descuraja în legătură cu două chestiuni contrare, ca și anterior, devine teren al demonstrației, cu singura diferență că în acest caz avem nu doar oarecari lucruri opuse, ci certe contrarii – ca în exemplul dat: „o preoteasă nu lăsa pe fiul ei să vorbească în public: căci, dacă, zicea ea, spui lucruri drepte, oamenii te vor urî, iar dacă spui lucruri nedrepte, zeii te vor urî.”⁷⁷ Ori, formulând invers, dacă vorbești în public lucruri drepte – zeii te vor iubi, iar dacă vorbești lucruri nedrepte – oamenii te vor iubi?! – „această întoarcere a unui argument se întâmplă când două lucruri contrarii au drept consecință, și unul și celălalt, un lucru bun și un lucru rău, fiecare din consecințe fiind opusă fiecăreia din contrarii.”⁷⁸

⁷² *Ibidem.*

⁷³ *Ibidem.*

⁷⁴ *Ibidem*, p. 273.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 275.

⁷⁶ *Ibidem.*

⁷⁷ *Ibidem.*

⁷⁸ *Ibidem.*

Încercarea de a deduce un lucru neenunțat (ținut secret), dintre două lucruri, ca fiind „cel mai eficace dintre opiniile paradoxale” – este un loc deoarece oamenii „laudă deschis mai cu seamă lucrurile drepte și lucrurile nobile, iar în particular ei doresc mai degrabă lucrurile utile...”⁷⁹

Loc este și a încheia *argumente prin analogie*, ca în exemplul antic, când membrii Adunării insistau ca fiul lui Isocrate, care era înalt de felul lui, dar nu avea încă vârsta potrivită, să ocupe o funcție publică, când magistrul însuși a făcut următoarea demonstrație: dacă copiii mai înalți sunt considerați adulți, atunci ar trebui să se declare, prin vot, că adulții, care sunt scunzi de statură, să fie considerați copii!

Faptul că *antecedentii și rezultatul* dezbaterii este același constituie, de asemenea, un loc al demonstrației, exemplul dat de Aristotel fiind constatarea filosofului Xenofan „cum că cei care afirmă că zeii s-au născut sunt la fel de nepoși ca și cei care susțin că ei vor muri; căci în ambele cazuri rezultă că, la un moment dat, zeii nu există... Or, trebuie admis acela din termenii alternativei care este util.”⁸⁰

Sintetizând cu inteligență, filosoful pune în seama locului demonstrativ faptul că oamenii *nu alege mereu aceleași căi, după și înainte*, ci de multe ori invers, dând ca pildă entimema: „dacă, exilați fiind, luptăm ca să ne reîntoarcem, odată reînțorși, ne vom exila ca să luptăm!”⁸¹ Și, legat de acest aspect, filosoful cotează și afirmația că „*un lucru este sau a fost în vederea aceluia lucru*”, exemplificând cu versul: „multora daimonul le dăruiește mari succese, nu după bunăvoința inimii lui, ci ca să le aducă nenorociri mai izbitoare,”⁸² de unde rezultă, în mod clar, intenția și consecința de inferioritate a acțiunii exercitate de către divinitate.

Lucrurile care susțin și care combat într-o deliberare, ținând de voința de a acționa sau nu a celor implicați, de existența sau inexistența *motivelor*, de verosimilitatea sau neverosimilitatea lor, de facilitarea prietenilor și prejudicierea dușmanilor, determină ca oamenii, să acuze sau să apere prin intermediul aceluiași motive: „pe de o parte, prin cele care combat, ei apără, iar pe de altă parte, prin cele care apără, ei combat.”⁸³

Referirea la lucruri care par *incredibile și neverosimile*, ca loc demonstrativ, este exemplificată de filosof prin câteva fragmente sugestive ale discursului lui Androcles din Pitheea, care acuza legislația cetății, susținând, în mod argumentat, că „legile au nevoie de o lege care să le îndrepte; căci și peștii au nevoie de sare, deși nu este verosimil, nici credibil, că ei, crescuți în apă sărată, au nevoie de sare, iar măslinile – de ulei; și totuși este incredibil că acele fructe, din care se face uleiul, au nevoie de ulei.”⁸⁴

⁷⁹ *Ibidem*, p. 277.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*, p. 279.

⁸⁴ *Ibidem*.

Un loc refutativ, de această dată, indică filosoful în *cercetarea unor lucruri contradictorii*, provenind din „ceva discordant” și derutant ca atitudine socială, exemplificând această situație: „el spune că vă iubește pe voi, dar a conspirat cu Cei Treizeci.”⁸⁵

Atât în cazul oamenilor cât și în cel al acțiunilor „suspectate”, un prilej de *locuire* deliberativă îl constituie *motivul lucrului paradoxal*, „ca, de exemplu, o femeie care și-a pus fiul sub ea, părea, datorită faptului că îl mângâia, cum că are relații intime cu tânărul, iar după ce cauza a fost enunțată, suspiciunea a fost risipită...”⁸⁶

Seria „locurilor” detaliate de Aristotel continuă cu *cele derivate din cauză* (despre care scrie, într-o întortochiată formulare sofistă, că „dacă ea există, înseamnă că lucrul există, iar dacă ea nu există, înseamnă că lucrul nu există; căci laolaltă sunt cauza și lucrul căruia ea îi este cauză, și fără cauză nu există nimic”⁸⁷; apoi o analiză răsfrântă asupra *posibilităților unui lucru de a fi mai bun sau mai rău*, prin sfat ori printr-o acțiune involuntară sau voluntară, uneori conștientizându-se alegerea răului, dar doar „mai târziu devine limpede cum era mai bine de acționat, mai devreme, însă, era incert”⁸⁸; dar și când „ceva contrar lucrurilor care au fost făcute urmează să fie făcut”, sau când indivizii recurg la *soluția de a aduce acuze* sau, după caz, *de a se apăra* „cu ajutorul greșelilor comise”⁸⁹; după cum intră în atenție și numele răsunător al cuiva, exemplul fiind al lui Thrasybulos, „cel îndrăzneț în sfat.”⁹⁰

Referindu-se la *entimemele aparente*, filosoful le furnizează oratorilor, în vederea respingerii argumentate, câteva mijloace de prevenire și de soluționare a paralogismelor în confruntarea cu adversarii lor, stăruind mai mult asupra a două moduri, unele verbale (expresive) și altele axate pe logică. Din primul mod, cauzat de forma exprimării, scoțând în relief sfârșitul ca pe o concluzie, fără a se înregistra „un raționament pe calea silogismului,” el exemplifică astfel: „nu este, așadar, acesta și acela, trebuie, deci, că este acesta și acela”; sau: „i-a salvat pe unii, i-a răzbunat pe alții, i-a eliberat pe eleni.”⁹¹ Cât privește cel de-al doilea mod, cel omonimic, similar cu echivocul, teoria lui Aristotel se bazează, de asemenea, pe un exemplu edificator: „faptul de a susține că cuvântul este cel mai valoros, întrucât oamenii buni sunt demni nu de bogății, ci de considerație; într-adevăr, expresia *demn de considerație* nu este spusă în sens unic.”⁹²

⁸⁵ *Ibidem.*

⁸⁶ *Ibidem*, pp. 279–281.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 281.

⁸⁸ *Ibidem.*

⁸⁹ *Ibidem.*

⁹⁰ *Ibidem.*

⁹¹ *Ibidem*, p. 283.

⁹² *Ibidem*, p. 284.

Într-o scurtă recapitulare, filosoful chiar precizează că fie că vom uza de exemple, de maxime sau de entimeme, rămâne important pentru gândirea discursivă „de unde vom procura argumentele” și „cum le respingem pe acestea.”⁹³

În sinteza finală a cărții a doua, Aristotel își exprimă *preferința pentru entimemele refutative* care, *față de cele demonstrative*, ar reprezenta chiar „o concluzie a contrariilor” și, alăturate acestora, devin dovezi clare și eficiente pentru auditori, cu aceste aprecieri încheindu-se, practic, descoperirea diverselor tipuri de argumente ale *inventio*-ului aristotelic.

6. Diverse aspecte ale stilului: efecte, calități, forme etc.

Cartea a treia conține 19 capitole și dezvoltă, într-o primă etapă, diverse aspecte ale stilului, fiind axată pe acțiunea oratorică propriu-zisă, adică *pronuntiatio* și *actio*, cu precizarea că ultimul aspect este rezumat doar la *declamație*; apoi, în etapa următoare sunt configurate și supuse unei analize amănunțite părțile constitutive ale discursului (capitolele 13–19).

Abordând problema stilului, filosoful explică necesitatea celui implicat într-un discurs nu doar de a-și structura cât mai bine conținutul ideilor, ci și de a se folosi un stil adecvat situației reflectate, „căci nu este de ajuns faptul de a avea cele pe care este necesar a le spune, ci trebuie și acest lucru, anume cum este nevoie de a spune, iar asta contribuie mult la faptul ca discursul să pară de un anumit fel.”⁹⁴

Cum nu se poate raporta la nici un tratat privitor la stilul oratoric, Aristotel constată o anumită apropiere între *declamațiune și oratorie*, pe de o parte, și *poezie*, pe de alta: „este limpede așadar, că și în retorică este un lucru de acest fel ca și în poetică...”⁹⁵ Astfel încât oratorul trebuie să aibă în vedere următoarele: 1. faptele însăși la care se referă, din care rezultă aspectul lor persuasiv; 2. dispunerea acestora într-un anumit stil și 3. locurile strict legate de acțiunea discursivă, „or, acțiunea aceasta constă în voce, anume cum trebuie uzat de ea pentru fiecare pasiune în parte, ca de exemplu, când înaltă, când joasă, ori medie, și, de asemenea, cum trebuie uzat de intonații, ca de pildă ascuțită, gravă sau medie, precum și de care ritmuri este nevoie de a se folosi potrivit cu fiecare împrejurare. Căci trei sunt lucrurile despre care examinează interpreții; or, acestea sunt volumul, armonia, ritmul.”⁹⁶ Interpreții obțin premiile la concursuri iar actorii devin mai importanți decât autorii textelor poetice și dramatice, astfel încât chiar dacă subiectul stilului „pare să fie vulgar”, el contează în retorică, deoarece și el participă la *formarea opiniei* – ținta întregului discurs.

⁹³ *Ibidem*, p. 295.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 297.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*.

Efectele stilului seamănă întrucâtva cu jocul actorilor, ca acțiune, dar acesta ține de domeniul artelor iar „discursurile scrise valorează mai mult prin stil decât prin gândire.”⁹⁷ Filosoful face distincție între stilul poeziei și cel al prozei, arătând că dacă la începuturile ei oratoria mai îmbrățișase forme poetice, evidente la Gorgias, apoi s-au întâmplat alte modificări esențiale: textele autorilor de poezie au evoluat stilistic, aceștia renunțând la expresiile arhaice, care ornau stilul tragediilor timpurii.

Pledoaria lui Aristotel este pentru folosirea, în cadrul discursurilor, a unui stil „virtuos”, axat pe două *calități importante: limpezimea și adecvarea*. Prima calitate este obținută prin uzitarea termenilor simpli în sensul lor obișnuit și natural, „căci ceea ce este natural este persuasiv, însă ceea ce este artificial este contrariul...”⁹⁸ Sau, după cum afirmă acesta, într-o altă scriere de-a lui: „Darul cel mai de preț al graiului e să fie limpede, fără să cadă în comun.”⁹⁹ A doua calitate este dată fie de *folosirea neologismelor*, care îi imprimă discursului o anumită elevație, fie de preferința pentru *metafore*, care necesită a fi strict adecvate intenționalității discursive, adică „dacă vrei să împodobești, trebuie să procuri metafora din ceea ce este cel mai bun dintre lucrurile aflate în același gen, iar dacă vrei să blamezi, atunci din cele mai rele lucruri...”¹⁰⁰ Regulile se aplică atât în proză cât și în poezie, o bună parte a acestora fiind enumerate și în *Poetica*, filosoful subliniind că „trebuie exprimate și epitete și metafore potrivite. Or, aceasta va rezulta din analogie; de nu, va părea un lucru nepotrivit prin aceea că contrariile sunt manifeste mai ales unele față de altele.”¹⁰¹ Iar, cum folosirea echilibrată a provincialismelor, a metaforelor și a altor podoabe lingvistice, pot duce ușor la evitarea „barbarismelor” și a „vulgarității”, după cum folosirea cuvintelor comune îi va imprima stilului claritate, el recomandă ca graiul oratorului „să fie rezultatul unui amestec al tuturor acestor elemente.”¹⁰²

Reliefarea virtuților stilului nu înseamnă însă și evitarea recunoașterii unor aspecte defectuoase ale acestuia, pe care filosoful le depistează într-o serie de exprimări marcate de platitudine, reci și lipsite de elan, în opoziție cu cele inedite, proaspete și cu mare încărcătură expresivă. O explicație obiectivă este oferită pentru *răceala stilului*, prezentând acest specific în patru ipostaze, și anume: când sunt folosite cuvinte compuse („cerul cu multe fețe”, „pământul cu piscuri înalte”, „țărniță cu margine strâmtă”), când vorbitorul adoptă formulări neobișnuite („lingușitori ingenioși în a minți”, „sufletul umplut de mânie, iar fața devenită de culoarea focului”, „fundul albastru al mării”) sau unele neologisme („un bărbat

⁹⁷ *Ibidem*, p. 299.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 301.

⁹⁹ Aristotel, *Poetica*, ediția a III-a, îngrijită de Stella Peticel, studiu introductiv, traducere și comentarii de D. M. Pippidi, Editura Iri, București, 1998, p. 95.

¹⁰⁰ Aristotel, *Retorica*, p. 303.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² Aristotel, *Poetica*, p. 96.

enorm”, „stimulat prin mânia excesivă a gândirii”, „un bărbat devastat”). Apoi, cea de-a treia situație în care se vedește răceala stilului, rezultă din utilizarea epitetelor, „fie de cele lungi, fie de cele inoportune, fie de cele frecvente.”¹⁰³ Iar cea de-a patra situație în care expresiile pot crea o atmosferă glacială se datorează utilizării unor metafore nepotrivite, marcate de ridicol, precum cele aparținându-i lui Gorgias: „acțiuni proaspete și sângerânde”, „tu ai semănat pe de o parte aceste lucruri în chip rușinos, iar pe de altă parte le-ai cules în mod nefericit.”¹⁰⁴

Adâncind cercetările stilistice, filosoful grec apreciază că și comparația este o metaforă, dar o metaforă lărgită, astfel „încât toate câte vor fi desemnate ca metafore, dacă sunt apreciate, este limpede că tot ele vor fi și comparații, iar comparațiile sunt niște metafore care solicită explicație.”¹⁰⁵

Corectitudinea stilistică se realizează prin respectarea a cinci reguli de bază:

1. prin utilizarea corespunzătoare a particulelor conective, a conjuncțiilor;
2. prin folosirea unor termeni proprii, specifici, și nu generali;
3. prin antrenarea unor termeni clari, lipsiți de ambiguitate – aici Aristotel vorbind despre perifrază care, „fiind lungă, înșeală, iar auditorii simt întocmai ceea ce încearcă mulți în preajma prezicătorilor; într-adevăr, când aceștia pronunță cuvinte ambigue, ei își dau asentimentul...”;¹⁰⁶
4. prin determinarea genurilor lucrurilor cu precizie (masculin, feminin și neutru);
5. prin denumirea corectă a numărului lucrurilor (multe, puține sau unul singur). Atât compozițiile vorbite, cât și cele scrise, trebuie să aibă calitatea de a fi rostite cu ușurință, aceasta presupunând un număr restrâns de particule conective și folosirea corectă a semnelor de punctuație.

Grandoarea sau demnitatea stilului se obține, conform filosofului, prin:

1. folosirea descrierii în locul numelui;
2. când există ceva indecent („rușinos”) în definiție, se va folosi numele;
3. ilustrarea expunerii cu metafore și epitete (dar evitându-le pe cele poetice);
4. uneori se utilizează pluralul pentru singular;
5. evitarea de a alătura mai mulți termeni cu un singur articol (exemplu: nu „a femeii celei a noastre” ci, mai concis, „a femeii noastre”)¹⁰⁷;
6. folosirea particulelor conective, care pot fi omise pentru a asigura concizie expunerii, dar numai cu condiția de a nu afecta „legăturile logice”;
7. amplificarea expunerii prin procedeul epitetelor cu valoare negativă.

Stilul adoptat de către vorbitor trebuie să se potrivească cu subiectele propuse: „Este patetic stilul unui om mâniat, dacă există ultraj, cel al unui om indignat care se ferește și să menționeze dacă există acțiuni lipsite de pietate și rușinoase, stilul în mod admirativ, dacă există fapte laudabile, cel în mod umil, dacă sunt acțiuni vrednice de milă și, în legătură cu celelalte situații, la fel.”¹⁰⁸

¹⁰³ Aristotel, *Retorica*, p. 309.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 313.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 317.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

Stilul cel mai potrivit este conform vârstei, genului (femeie sau bărbat), neamului și specificului auditorilor, adică în relație directă cu „o dispoziție stabilă” a publicului, iar „dacă oratorul exprimă și cuvintele familiare dispoziției stabile, va realiza caracterul.”¹⁰⁹ Sfatul gânditorului este ca vocea și gesturile oratorului să nu se armonizeze perfect cu maniera stilistică adoptată, deoarece atunci ar ieși în relief artificialitatea vorbirii, și discursul ar fi neconvingător.

Forma stilului adoptat trebuie să fie conform unui anumit ritm, căci dacă este metric, nu are putere persuasivă. Ritmul rostirii determină o armonie a discursului, chiar o structură coerentă a acestuia, filosoful enumerând și diferitele tipuri de ritm, adoptate conform modurilor de comunicare preferate de orator: 1. ritmul eroic, numit și dactilic sau hexametric; 2. ritmul iambic, potrivit cu conversația obișnuită; 3. ritmul trohaic, asemuit cu dansul comic și parodic; 4. peanul, potrivit doar parțial discursurilor, fiind utilizat cu eficiență la începutul și sfârșitul frazelor. Apoi, Aristotel scrie despre afirmarea în oratorie a două tipuri de stilistici: *stilul continuu*, specific poezilor vechi, și *stilul periodic*, care poate fi înțeles ușor, deoarece are un început și un sfârșit, fiind alcătuit din mai multe „membre” (propoziții subordonate). Nu fără o urmă de orgoliu, filosoful se referă la *cuvintele spirituale* și *cuvintele renumite*, care sunt compuse de cel „înzestrat natural sau cel format prin practică, pe când a le arăta ține de această cercetare științifică.”¹¹⁰

Aspectele analizate în continuare sunt „*istețimea*” *stilului și puterea lui argumentativă* – calități obținute prin utilizarea unor cuvinte „spirituale”, care pot asigura o mai bună cursivitate și vivacitate stilistică. În același context, Aristotel se referă la *metaforele poetice*, la *comparațiile și silogisme retorice*, care pot fi mai potrivite pentru învățatură, așa cum, de altfel, și consemnează că: „stilul și entimemele spirituale sunt cele care ne produc o instruire promptă.”¹¹¹ O misiune de bază a oratorului constă, uneori, în redarea unei situații în plină activitate, iar această „performanță” este de apreciat când el reușește, printr-o bună instrumentare a metaforei, să facă lucrurile neînsuflețite să pară a fi însuflețite, ca în versurile lui Homer: „piatra nerușinată se rostogolea din nou pe pământ”, „săgeata a zburat” etc.¹¹²

Discursului i se adaugă alte și *alte elemente semnificative* sub aspect stilistic (glume, ironii, jocuri de cuvinte, metafore, comparații, hiperbole, apoftegme, cimilituri, proverbe, paradoxuri etc.), capabile de surprize și de a-i face pe auditori de a avea situația retorică *pusă* chiar „în fața ochilor”.

Folosirea unui stil sau a altuia este dictată de situație și de subiect, gânditorul făcând distincție între cele două tipuri de discurs: 1. stilul dezbaterii, potrivit celor trei genuri ale retoricii, și 2. stilul propriu limbii scrise, acesta fiind „foarte precis” și presupunând ajutorul logografilor, pe când primul este recomandabil doar

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 319.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 327.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 329.

¹¹² *Ibidem*, p. 333.

„pentru acțiunea retorică.”¹¹³ Apoi, primul tip de stil se împarte, la rândul lui, în stilul discursului deliberativ (demonstrativ), semănând, întrucâtva, „cu desenul în perspectivă; căci, cu cât mulțimea este mai numeroasă, cu atât este mai îndepărtat de locul de unde se privește...”, iar cel de-al doilea, stilul discursului judiciar, care, de regulă, „este mai riguros.”¹¹⁴

7. Diviziunea discursului; unele subtilități stilistice și argumentative

Referindu-se la cele două părți ale discursului: *expozițiunea și demonstrația*, filosoful sublinia *necesitatea adoptării unei diviziuni a discursului*, ceva similar metodei stabilite anterior de către Isocrate, aceasta fiind: *exordiu, afirmație, confirmare și epilog*. Analiza este aplicată, apoi, fiecăreia dintre părți. Astfel, exordiuul, ca fază incipientă a discursului, seamănă cu prologul în poezie sau cu preludiul cântecului la flaut. Dar și exordiurile se diferențiază între ele pe genurile de discurs: așa, *exordiul discursului epi-dictic* este pronunțat pe elogiul sau pe blam; în schimb, cel *al discursului judiciar* este similar cu „prologurile dramelor și cu preambulele poemelor epice”¹¹⁵; iar *exordiul discursului deliberativ* provine din cel al discursului judiciar, nefiind strict necesar și având mai mult un rol ornamental. Dar, cum exordiul discursurilor epidictice poate fi de acuzare (atac) sau respingere (apărare), Aristotel dă unele sfaturi privind mijloacele prin care pot fi înlăturate insinuările răuvoitoare și supozițiile defavorabile enunțate de părți.

Înainte însă de desfășurarea tirurilor argumentative propriu-zise, este necesară povestirea faptelor și, deci, Stagiritul abordează *problema narațiunii* care, împreună cu *confirmarea și respingerea*, face parte din „corpul” discursului. Aceasta în discursurile epidictice nu trebuie să fie continuă, ci în trepte, cuprinzând în detaliu relatarea acțiunilor; în genul judiciar este necesară o narare foarte limpede a subiectului și cât mai scurtă posibil, deoarece „nu trebuie pierdut timpul cu ceea ce este unanim recunoscut...”¹¹⁶ Ar fi de preferat ca accentul să cadă pe relatarea acelor fapte care produc compasiune sau indignare, după cum narațiunea se poate întări prin exprimarea intențiilor și caracterelor etice, a scopurilor și trăsăturilor morale, uneori și a celor afective, mult mai eficiente decât cele de calomniere, care nu onorează „funcția celui care consiliază.”¹¹⁷

Dovezile aduse în genul deliberativ scot în prim-plan: faptele petrecute, daunele pricinuite și controversa dintre părți. Tot în cadrul acestui gen *amplificarea* devine un bun mijloc de susținere a cauzelor nobile și folositoare, cu condiția ca faptele relatate să fie credibile; în situația în care adversarul face afirmații false,

¹¹³ *Ibidem*, p. 339.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 341.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 347.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 355.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 357.

„acestea sunt în mod evident indicii că el minte și în privința celorlalte chestiuni”¹¹⁸, ele constituindu-se, ulterior, în dovezi favorabile celeilalte părți. Tot aici Aristotel subliniază importanța deosebită a *exemplor* (în discursul deliberativ), în schimb găsește că discursului judiciar i se potrivesc mai bine *entimemele*, motivând această cerință prin faptul că „primul se referă la viitor, așa încât este necesar să procure exemplele din faptele petrecute; al doilea, în schimb, se referă la faptele existente sau nonexistente, unde există mai ales demonstrație și necesitate; căci trecutul implică necesitate.”¹¹⁹ Iar, în acest ultim caz, entimemele nu trebuie să survină în serie, ci „amestecate”, spre a nu duce la controverse neplăcute; de asemenea, ele trebuie să alterneze cu pasiunile, „căci entimema fie că va exclude pasiunea, fie că va fi enunțată inutil,”¹²⁰ fără a fi folosite în „blindarea” laturii etice a discursului. Filosoful recomandă *utilizarea maximelor*, care pot constitui atât „substanța” dovezii, cât și cea a narațiunii, având în plus și un important conținut moral.

Comparând cele trei genuri, Aristotel constată că discursul deliberativ, care se ocupă de viitorul incert, este mai dificil decât cel judiciar, preocupat de trecutul marcat și consumat ca atare, acesta din urmă având posibilități narative mai bune. Atunci când oratorul are dovezi de prezentat, el trebuie să vorbească atât etic, cât și demonstrativ, iar dacă nu aduce entimeme, atunci trebuie să-și orienteze tirul expunerii pe un traseu etic, căci, chiar virtuos fiind, „i se potrivește mai degrabă să se arate bun, decât să arate că discursul este riguros.”¹²¹ Tot în această secțiune filosoful este de părere că *entimemele refutative* sunt de preferat celor demonstrative întrucât, atunci când respinge argumentele adversarului, oratorul își prezintă propriile sale dovezi și este pregătit anticipativ „să răspundă la argumentele contrarii, respingându-le sau dărâmându-le dinainte.”¹²² Cum discursul antrenează și caracterul moral al vorbitorului iar acesta, dacă s-ar referi la propria persoană, ar da naștere „fie la invidie, la prolixitate, fie contradicție, iar a vorbi despre altul – fie defăimare, fie grosolănie” – mai potrivit ar fi să procedeze cu tact și să recurgă la o altă persoană care să transmită afirmațiile prea favorabile sau prea critice. Eficiența argumentativă a entimemelor sporește când acestea sunt transformate în maxime, ca în exemplul furnizat de Stagirit: „într-adevăr, dacă oamenii trebuie să se reconcilieze când reconcilierile sunt cele mai utile și mai avantajoase, trebuie să se reconcilieze când sunt fericiți.”¹²³ Într-o scurtă secțiune din *Topica*, intitulată „Cum devine cineva un dialectician exercitat și abil”, el arată că „pentru o asemenea treabă este necesară o bună dispoziție naturală, iar această dispoziție naturală este tocmai aceea care ne face în stare să alegem adevărul și să

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 359.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ *Ibidem*, p. 361.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ *Ibidem*, p. 363.

evităm falsul.”¹²⁴ Deși pledoaria filosofului este, de această dată, axată pe elemente de logică, procedeul se potrivește și oratoriei, deoarece – scrie el – atunci „când recapitulăm discuțiile, trebuie să le dăm o formulare universală, chiar dacă respondentul a argumentat în sens particular. Căci și în acest chip putem face dintr-un singur argument mai multe. Tot așa se procedează în retorică prin entimeme.”¹²⁵

Abordând delicata problemă a *interogației*, filosoful arată că este oportun a întreba doar atunci când o premisă este clară și există șansa ca oponentul să-i ofere oratorului și cealaltă premisă, astfel încât acesta să poată enunța concluzia. Pe de altă parte, retorul trebuie să fie pregătit să dea răspunsurile potrivite (nu prea scurte, totuși), fie la întrebări ambigue, fie la cele care conțin contradicții în sine.

Dar nu trebuie neglijată *importanța glumelor* într-o dezbatere publică, acestea având rolul, conform spuselor sofistului Gorgias, de „a distruge seriozitatea adversarilor prin râs, și râsul – prin seriozitate,”¹²⁶ însă, și sub acest aspect trebuie procedat cu discernământ, deoarece este mai bine ca oratorul să folosească *ironia*, „mai demnă de omul liber decât bufoneria; căci, pe de o parte, cel ce recurge la ironie face o glumă în vederea lui însuși, pe de altă parte, bufonul – în vederea altuia.”¹²⁷

Ultimul aspect abordat în tratatul aristotelic este cel al *perorației* sau *epilogului* în discurs, care se compune din patru elemente determinative în ceea ce privește posibilitățile oratorului; astfel acesta poate: 1. să-și facă auditoriul favorabil pentru sine și defavorabil oponentului, arătând că el este cel bun și celălalt, cel rău; 2. să amplifice sau, dimpotrivă, să atenueze faptele narate; 3. să inducă publicului o anumită predispoziție afectivă, transmițându-i și imprimându-i în suflet unele acțiuni, ca: milă, indignare, mânie, ură, invidie, emulație, spirit euristic etc.; 4. rememorarea și recapitularea celor expuse anterior, cu precizarea clară a oratorului că în discursul său a demonstrat cauzele enunțate în exordiu, referitor la subiectul respectiv. De regulă, în această etapă *sunt comparate argumentele oratorului cu cele invocate de către adversar*, fiind recomandabil a se folosi, ca mijloace conexe, ironia sau interogația.

Cât privește stilul expunerii, după Aristotel ar fi mai potrivit unul grav și sacadat, obținut prin eliminarea conjuncțiilor, care subliniază mai bine ideea de epilog, ca în exemplul: „am spus, ați ascultat, posedați chestiunea, judecați.”¹²⁸ Așadar, perorația este chiar concluzia unui discurs, ea luând, adesea, prin recapitularea principalelor probe, caracterul unui ultim efort al vorbitorului de a convinge publicul, utilizând diverse mijloace (de la cele emoționale, la cele care însuflă avânt și patetism), în vederea atingerii scopului propus.

¹²⁴ Aristotel, *Organon*, vol. II., pp. 533–534.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 535.

¹²⁶ Aristotel, *Retorica*, p. 365.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 367.

Așadar, lecțiile predate de către maestrul însuși în cadrul școlii sale peripatetice (*Lyceum*) făceau parte din seria celor *exoterice*, de seară, la care puteau participa și auditori externi (spre deosebire de cele *esoterice*, de dimineață, destinate exclusiv studenților școlii) – și, se refereau, conform relatărilor unui faimos istoric al ideilor filosofice, „la arta vorbirii, a disputei și la cunoașterea îndeletnicirilor cetățenești...”¹²⁹ În final, ne mai rămâne să recunoaștem redutabila structură argumentativă a *Retoricii* lui Aristotel și actualitatea ei de necontestat. Deloc anacronică, ea este fundația pe care se va clădi în a doua jumătate a veacului XX *noua retorică*, ca *teorie a argumentării*, „asociații” Stagiritului, peste secole, fiind profesorul Chaïm Perelman și strălucita sa asistentă, Lucie Olbrechts-Tyteca, autorii *Tratatului de argumentare. Noua retorică* (Bruxelles, 1958). Practic, prin această inițiativă, aceștia pledează pentru întoarcerea la *argument* și la *argumentare*, restabilind rostul dialecticii în discursul retoric, în textele și manifestările dialogice, în comunicarea publică solemnă, în orice confruntare cu pretenții și, mai ales, în fundamentarea judecăților axiologice și psiho-sociologice.

¹²⁹ Georg W. Fr. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei, vol. I*, traducere de D. D. Roșca, Editura Academiei RPR, București, 1963, p. 572.